

գիտութեամբ քաջահմուտ. խորհոց եւ մեծահանձար միտք մի կը տեսնուի. զորսոր բունիւր եւ վարդապետական հեղինակութեամբ: Մեր եռամեծ իմաստասիրին, այսինքն է Յովհանն Օձնեցիի գրողին կարծես աշակերտ է եւ ընկեր հանգիստապահ: Բայց խորհովայ լեզուն աւելի յստակ է եւ հայկարան: Ելէ՛կայ ղեռն կոշով (!) է, կորուկ, պայծառ եւ ճարտար ի գործնական բանից եւ ամենազգուար զազապարաց բարդութեանց մէջ, թէ եւ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն ոտկեղեն ըզլէն թափուած չեն: Այլպէս որ եթէ բարեբաղդարսը նորա ճառերու մէջ որոշ պատմական եւ ժամանակագրական յիշատակութիւններ մեզ առ ձեռն պատրաստ չլինէին, իրաւամբ ... դէ՛ք չէ՛նէ՛նէ՛ն ղեռն ոտկեղենս հա՛մա՛նս նէ՛ն ղեռն նէ՛ր... (!!!)

Թէ հինգ զլուիններու գրինք մի եւ նոյն անձն է, զայս քաջ ապացուցած է Յովսէփեան, եւ որ ամենայն մասամբ ընդունելի է մեզ. որուն վկայ է եւ լեզուի, գրութեան սեփն եւ զազապարաց միօրինակութիւնն: Տեր-Մինասեան՝ «խզրական» կը համարի զայս՝ Յովսէփեանի ցուցումներն «ստիպել» չգտնելով: Սակայն թէ որ կետերու մէջ, ոչինչ կ'ըսուի: Տեր-Մինասեան վերջին Գ եւ Ե զլուիններն «պաշտօնական մի եւ նոյն հեղինակ» կը համարի: Խորհով յետագաներէ ալ զոչոք մէկ չէ նկատուած: Թե՛եւ մինչեւ ԺՎ դար ծաղկող մատենագիրք — Յովհ. Պատմարան, Ասողկի եւն, ոչինչ կ'աւանդեն խորհով — ինչպէս եւ առ Տարաբակ Ը դարու նկատմամբ եւ — եւ ոչ իսկ ածուած ծանօթ կը տեսնուին, սակայն ԺԲ. դարու մէջ կ'իլլեն տակաւ տակաւ յերեւան մատենադիրներ, որոնք ծանօթ կը ցուցնեն ինք զմերեն խորհով 5 զլեռն: Թողլով «Հարցմունք» ու «Յաղագս քառասորդաց պահոց» ճառն, որոնց վրայ խոսքանք արդէն երկուր, եւ Ը եւ Թ դարուց մատենագիրներէ կիրարկուած տեսանք, զանք յատկապէս 5 զլեռն: Յովսէփեան ի մէջ կը բերէ Յովհ. Քահանայի, զոր կը նշխարեն Յովհ. Սարկաւազ վարդապետին հետ (ԺՎ — ԺԲ դար. էջ 53—7): «Յայտարարութիւն զանազան հերձուածոց յայլ եւ յայլ ժամանակա յարանց ողջախա հաց» (էջ 37—47) երկասիրութենէն հատուածներ, յորս պայծառ կը փայլին խորհովու ասողներն: Աւելի հին ժամանակներէ չենք գտներ գործածուած. վերը մնաք ակնարկեցինք Գր. Նարեկացուն մէկ խօսքը, զոր խորհովէ առնուած է ըսինք: ԺԳ. դարուն աւելի մտադրութեան առնուած կը տեսնենք. այսպէս՝ Յովհաննէս Քհ. (կամ ըստ այլ ձեռագրաց Եպ.) Երզնկացին իւր ժողովածոյնի մէջ ներս աւելնով կ'ազատէ կորստենէ: Եւ յիշուի ալ Յովհաննէս հաւաքածոյն օրինակութիւններն են այժմեան գրեթէ ըսող ծանօթ օրինակներն: Յովհ. Երզնկացոյն խօսքերն են: «Զօր (զբովանդակեալսն ի մատենին) եւ Գրէ եւ յայլ եւ յայլ Գրէ եւ ժամանակի, եւ սապայս դէրն գրէն եւ ի նոցանց դարձեալ ետու գրել եւ առ միմեանս

եդի եւ արարի մի գիրք: Առաջին զԱնանիայն... Բ. զԽորհովայ խորհովն է՝ հոգի գիտելու, Գ. զՍարկաւազ վարդապետին, եւն (Բ. էջ 1): Այս խօսքերն պարզապէս կը տեսնուի թէ Յովհաննէս երեք հեղինակաց դրքերն մէկ հատորի մէջ առ փոփեր է. ուստի թէ խորհովու 5 զլուիններն արեւոյց հեղինակէն ըսով ըսով բերուած եւ զլուիններու բաժնուած են: Թէ ուրիշ մը, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել. բայց թէ ԺՎ դարէն յառաջ արդէն ըսով ըսով կը գտնուէին, զայս, կ'երեւայ, կը հաստատու Սարկաւազ վարդապետը, որ միապէս կ'օգտուի Ա. Գ. եւ Ե զլուիններէն:

Ար կ'ըսենք առաջին հարցումն Արժ. Գիւտ Քհ. Անանիայիցի ուս մտադրութեան արժանի խօսքերով: «Հայ եկեղեցական մատենագրութեան մէջ խորհովներ իւր ներկայ երկասիրութեամբ պատուաւոր տեղ կարող է բռնել»

(Հարնուելի):

* Ն. Ա.

ԱՅԳՍԳՐԱԿԱՆ

ՈՐԶԱՅԻ ԱՅԳՍԵՆ ԿԱՅ ՀՈՒՆԻՍԻՐԻՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱՆՍԻՐԻՆԵՐԻ ՄԷՋ

Խնդիր մըն է, որ երկայն աստենէ ի վեր կը յուզի: Հարցում մը, որուն մինչեւ հիմակ յագեցուցիչ պատասխան չկրցաւ տրուիլ: — Աս խնդիրը գե՛ն հոն է, ուր որ էր ասկէ գրեթէ վաթսուտ տարի յառաջ:

Եթե՛ր տարի մը կայ, որ Հանդիսի միջոցաւ աս խնդիրը երեւան հանուեցաւ.¹ եւ բաւական խնամով յուշուած մը գրուեցաւ աս բանիս վրայոյց Յովհ. Անեցիի ստորագրութեամբ: Սակայն ասով ալ խնդիրը չլուծուեցաւ ու չստակուեցաւ, հապա մնաց հոն, ուր որ էր ասկէ յառաջ:

Ինչ է արդեօք ասոր պատճառը: Ան՝ որ Հունգարիայի եւ Գրանսիւրաւիայի ազգայիններն այլեւայլ տեսակ աչքով նայելով ու այլեւայլ ակնոցէ գիտելով՝ անոնց թիւր թէ կը նուազի ու թէ կը բազմանայ, ինչպէս որ դիտողը կ'առնու, կը նայի ու կը գննէ: 1. Կան՝ որոնք ազգային կը համարին զանոնք միայն, որոնք ազգային հայ արարողութեամբ մկրտուած ու դրոշմուած են:

2. Հասերը՝ ազգային կը համարին զանոնք ալ, որոնք թէպէտ ըստ հայ արարողութեան մկրտուած չեն, որովհետեւ չեն գտած

1 ԲՁԸ. 1892, էջ 212:

2 Անր 81-2:

1 Արմազանգ 1888, էջ 63:

2 Յեւ Հանդիս Աւստրիայ 1897, Թիւ 2, էջ 34:

ազգային քահանայ որ զերեքը մկրտե ու գրոշմե — եւ կամ չունին յատուկ ազգային եկեղեցի ու ժողովրդապետութիւն՝ ուր որ կարենային մկրտուիլ. — սակայն հայ կը համարուին, անոր համար, վասն զի իրենց պապերն ու նոյն իսկ իրենց ծնողքներն ազգային էին, ըստ հայ արարողութեան մկրտած: Անուննին ալ աս բանիս վկայ է, ու ամէն ազգային զերեքը հայ կը ճանչնայ:

Յ. Կան անանկներ ալ, որոնք՝ ազգային կը համարին զանոնք միայն, որոնց լեզուն հայերէն է: — Աս իմաստով առնելով՝ չունգարիայի եւ Դրանսիոյ անկախ մէջ բնականապէս շատ քիչ ազգային պիտի ըլլայ. մանաւանդ եթէ նկատելու ըլլա՞նք զանոնք՝ որոնք, ո՞չ ըստ հայ արարողութեան մկրտած են, եւ ո՞չ ալ չորս ծանօթ եկեղեցիներուն իրաւասութեան տակ են. — ուստի անոնց չեն վերաբերի:

Իշխանութիւնն այս ակնոցէն նայելով՝ չունգարիոյ եւ Դրանսիոյ անկախ մէջ՝ միայն երկու հազար եօթը հարիւրէն քիչ մ'աւելի ազգային կը գտնէ պաշտօնապէս: Աս բանս՝ այսպէս համարելու իրաւունք կը համարի, անոր համար, որ նախ՝ հայերէն չեն խօսի, երկրորդ՝ հայ ծէսով մկրտած չեն, ու երրորդ՝ ասոնք՝ իրենց զերեքը իբրեւ ազգային անցնել տուած չեն աշխարհագրին մէջ:

Բայց խնդիր կը վերցնէ, թէ իրօք աս այսպէս է: —

Արդարակորով ըլլանք. ու շնայիք ո՞չ ազգային սիրոյ եւ յարման եւ ո՞չ ալ ազգային ատելութեան ակնոցով: Հապա նայիք, դիտելք ու զննելք, ինչպէս որ է իրականութիւնն. ու ինչպէս որ կը պահանջէ արգարասիրութիւնը:

Ուղիղ ու արգարացի տեսութեան համեմատ, չէ՞ թէ միայն ան է — օրինակի աղագաւ — գաղղիացի՝ որ գաղղիւս ծնած է ու գաղղիներն կը խօսի — կամ գերմանացի՝ ան, որ Գերմանիա ծնած է ու գերմաններն կը խօսի, հապա նաեւ ան՝ որ Ասիայի կամ Աւստրալիայի մէջ ծալքը ծնանելով՝ արաբներէնէն ու տաճկներէնէն եւ կամ անգղիներէնէն զատ լեզու չի գիտեր: —

Եւ խնդիրը մեզի մերձեցնելով՝ ազգային հայ չէ՞ թէ միայն անիկա կը համարուի, որ Հայաստանի կամ քոջը Ասիայի եւ կամ Կուստանդնուպոլսոյ մէջ ծնած է, ու հայերէն կը խօսի, հապա նաեւ ան՝ որ Ռուսմանիայի կամ Վեհաստանի մէջ ծնած ըլլալով՝ հայերէն չի գիտեր. — ու անանկ գեղե՞ կամ քաղքի մը

մէջ կը բնակի ուր հայ եկեղեցի ու դպրոց չկայ. եւ ըստ հետեւորդի՝ հայ արարողութեամբ չէ կրցած մկրտուիլ ու գրոշմուիլ, եւ հայ լեզուն չէ կրցած սորվիլ: —

Ճշգիւ այսպէս են չունգարիայի ու Դրանսիոյ անկախ ազգայիններն ալ: — Յարաբերութիւնները, պաշտօնն, աստիճանը, գործքը, վիճակը զատոնց պապերը տարած գաղղիացուցած է անանկ տեղեր՝ ուր միայն օտարածիւններ կային: — Եւրոպիոյ հայերէն գիտէին, հայերէն կը խօսէին: Անոնց զաւկներն ալ կը խօսէին, ցորչափ իրենց ծնողքները կ'ապրէին: Բայց անոնց վախճանէկէն ետեւ. տան մէջ, հայերէն լեզուն տեղը՝ փոխանակեց հունգարերէնը, ֆրանսերէն սկսան հունգարերէն խօսիլ, իսկ թոնորդիները բողոքովին մոռցան հայերէն լեզուն: — Սակայն ասով՝ հայ մարդիկը, հունգարերէն լեզուն խօսելուն համար, հունգարացի չեն ըլլա: Ըստ ամենայն այնպէս, ինչպէս որ հրէան՝ Սպանիայի, Յաւիստանի, Ռուսաստանի եւ Աւստրիայի մէջ ալ հրէայ է, թէպէտ սպանիոյներէն, տաճկներէն, ռուսներէն, գերմաններէն է իր լուս լեզուն. ու գուցէ նոյն իսկ գաղափար չունի իր հրէաբուն մայրենի լեզուն վրայ: — Եւ կամ ըսելք թէ՞ Յաւիստանի մէջ, ազգային մը, որ հայերէն չի գիտեր — (եւ ասիկայ չըլլալու բան չէ, ինչու որ մենք ալ շատ տաճկաստանցի հայ ճանցած ենք, որոնք ամենեւին հայերէն չէին կրնար խօսիլ) հայ Համարիք, վասն զի տաճկներէն կը խօսի — մինչդեռ լաւ գիտնէր թէ հայազգի է: —

Աւարիկայ տողերը գրողն՝ անտարակոյս հայ է, ու չկայ մարդ որ աս բանիս վրայ տաւակուսի: Ու եթէ ուզելու ըլլար ինք զինք հունգարացի ցուցնել, մարդիկ բարձրաձայն կը ծիծաղէին ու կը գոչէին թէ, ինչ է ուզածը. շատ լաւ գիտնէր թէ հայ է, հունգարացի չէ: — Եւ սակայն, իր հարազատ եղբայրներէն մէկն, որ Հունգարիայի Զիւլա քաղաքը կը բնակի — ինչպէս նաեւ անոր զաւկները՝ հայ չեն համարուի, հայաւ հունգարացի: Նոյնպէս ուրիշ տեղ բնակող եղբօրն ու ազգականներուն համար կ'ըսուի թէ հայ չեն, հապա հունգարացի: Աս բանս ինչպէս կրնայ ըլլալ:

Բայց մեր քաղաքային իշխանութիւնը՝ չուտով կը պատասխանէ. թէ՞ «հայ ան է, որ հայերէն կը խօսի եւ ըստ հայ արարողութեան մկրտուած է», — Սակայն տեղ մը, ուր որ չկայ հայ քահանայ՝ որ զտղաքը մկրտէ, ուր չկայ հայ ուսուցիչ՝ որ անոնց հայերէն սորվե-

եկերէ՛լ 1. — Գողժ՝ 1. — Գողժվար՝ 33. — Օրավիցա՝ 1. — Բողովիս՝ 1. — Գէօզէր-Վիշո՝ 3. — Հաւատդէօ՝ 4. — Մէզէօ-Շաւոնդ՝ 4. — Օլա-Գորվից՝ 1. — Մորուշ-Վաշարհէլ՝ 6. — Գիշ-Գարուշ՝ 1. — Նոկ-Ըէլլէ՝ 1. — Գէօհղում՝ 1. — Օլա-Իվան-Փօլօ՝ 6. — Սէնդ-Սկօդա՝ 6. — Բէցէլ՝ 2. — Պուտարեղ՝ 10. — Ըօնոշիս՝ 2. — Բոժնի՝ 1. — Կաուրա՝ 2. — Ըօնգուգ՝ 1. — Նոկ-Սէպէն՝ 3. — Սըբաշի՝ 2. — Բացալուսա՝ 1. — Վարմէզէօ՝ 3. — Դիհօ՝ 15. — Սիլվա-Ըօմբէօ՝ 2. — Ջիլի՝ 8. — Չագի-Կորպո՝ 7. — Ֆիւզէ-Սէնդրէգէր՝ 2. — Սուրուր՝ 2. — Տէժ-Վգնա՝ 1. — Գարբոն՝ 3. Գէմէնցէ՝ 1. — Միգհազօ՝ 4. — Բէշէգսէկ՝ 4. — Բէգգէկ՝ 13. — Մէշէկ-Ֆէօլտվար՝ 4. — Սէնդ-Էկլէս՝ 2. — Վօշօ Սէնդ-Իվան՝ 6. — Վիցէ՝ 1. — Նոկ-Իլօնսա՝ 2. — Չօրգէլէ՝ 1. — Տօպօգ՝ 2. — Գէնա-Իլօնսա՝ 1. — Գերէօ՝ 1. — Գիշ-Եէնէօ՝ 6. — Մոկ-Յօր-Տերօժէ՝ 17. — Մօրօ՝ 4. — Նոկ-Իգլուս՝ 3. — Էօրօտօնիէօ-Ֆիւզէլ՝ 2. — Բէգէր-Հազօ՝ 4. — Սէրլը՝ 1. — Դէօդօր՝ 3. — Տէժ՝ 12. — Սաօնուվար՝ 1248. — Ֆիլիս՝ 2. — Ֆէհերգէմլո՝ 1. — Վինկա՝ 1. — Դոբան-Փօլօ՝ 1. — Եկերպէկ՝ 5. — Ֆէլվինց՝ 1. — Ըանտոր-Ֆոլօ՝ 1. — Կիէօր՝ 3. — Դօրտա՝ 2. — Զօմպլեմ՝ 4. — Բանչուվ՝ 3. — Եկէ՝ 1. — Լոտիկա՝ 2. — Սէգէլ-Ուտօրհէլ՝ 4. — Կուլա՝ 3. — Վէկ-Փալվա՝ 1. — Զօյօ-Էկլէսէկ՝ 1. — Պէսդեր-ցէ-Պանիա՝ 1. — Եամէնա՝ 6.

Աս է պաշտօնական ազգահամարը:

Բայց մեր հաստատութեամբ կրնանք ըսել, որ թէ՛ Լուսագրարայի ու թէ՛ Գրանսիլուանիայի մէջ՝ չկայ քաղաք, գեղ, աւան, եւ այլն՝ ուր որ աւելի կամ նուազ ազգային չգտնուի: Բայց ասոնք՝ իրենք զիրենք տէրութեան առեւ պաշտօնական ազգահամարին մէջ անցընել տուած չեն իբրեւ ազգային: Ու եթէ իբրեւ հայ գրել տուած ըլլային ալ, տէրութիւնն՝ իր տեսակէտէն նայելով՝ զիրենք իբրեւ հայ չ'ընդունիր: Որովհետեւ՝ նախ. հայերեն չեն խօսիր. երկրորդ՝ ըստ հայ արարողութեան մկրտուած

չեն, եւ ըստ հետեւորդի անցուած չեն իբրեւ հայ. մկրտութեանց մայր մատենին մէջ: Երրորդ՝ նոյն իսկ ազգահամարին խորագրին (Rubrik) մէջ չկայ հայ անուանակոչութիւնը:

Մէկ երկու տեղ միայն կ'ուզենք յառաջ բերել՝ ուր անձամբ գացած, պտուտած ենք. եւ ուր որ բաւական բազմութեամբ ազգայիններ գտած ենք: Բայց ասոնք՝ տէրութեան ազգահամարին մէջ մտած չեն իբրեւ ազգային. — իրենց վրայ — իբրեւ հայոց վրայ — յիշատակութիւն չկայ:

Կէզտի-Վաշարհէլ՝ Գրանսիլուանիոյ մէջ քաղաք մին է: Պաշտօնական ազգահամարին համեմատ՝ հոս ազգային ամենաւին չկայ: Եւ ասկայն երեք տարի յառաջ՝ այս տեղս յարգ ազգայինները գտանք ու գրի անցցինք: Անտոն Դաւիթեանի գերդաստանը՝ 8 հօգի: — Ստեփան Դաւիթեանի գերդաստանը՝ 9 հօգի: — Մարտիրոս Չէցեան՝ 3 հօգի: — Յուլիոս Դաւիթեան՝ 3 հօգի: — Նիկողայոս Զաքարեան՝ 6 հօգի: — Յովհ. Դաւիթեան՝ 6 հօգի: — Ստեփան Յակովբեան՝ երեք, 2 հօգի: — Ստեփան Յակովբեան, կրտսեր՝ 4 հօգի: — Փրանկ. Յակովբեանին որբեւարին եւ որդին՝ 2 հօգի: — Ղուկաս Չասար՝ 4 հօգի: — Գրիգոր Չասար՝ 6 հօգի: — Վառվարէ Դաւիթեան՝ 1. — Ուշքաստրո Նովգրեան՝ 9 հօգի: — Անդրեաս վրչաքեան՝ 4 հօգի: — Վաղդանիտոս Սնրէգրեան՝ 4 հօգի: — Կարողոս Ֆէհեր՝ 4 հօգի: — Լատիզաւու Տոպաշ՝ 6 հօգի: — Ռոզալիս Ֆէհեր՝ 1. — Էմմանուէլ Ֆրրեգուլ՝ 1. — Եղիսարեթ Եանօղլ՝ 1. — Խաչիկ Մանաշի՝ 1. — Յովսէփ Մանաշի՝ 2. — Փրանկ. Պակտանեան՝ 3. — Յովհ. Պակտանեան՝ 1:

Պրաշօ քաղքին մէջ կը ճաննանք 125 հօգի. թէպէտ պաշտօնական ազգահամարն, ինչպէս վերը տեսանք, աս քաղքին մէջ միայն երեք հօգի ազգային կը գտնէ: — Մեր ճանչցած ազգայիններուն անուններն են: Գրիգոր Սիմյանի՝ 2 հօգի: — Եւգենէոս Սիմյանի՝ 3 հօգի: — Պաւլոս Չէնքին որբեւարին՝ 1. — Թույեան գերդաստանը՝ 7 հօգի: — Լաւոյլին որբեւարին՝ 1. — Դիոնիսիոս Լաւոյլեան՝ 4 հօգի: — Չասարեան՝ 3 հօգի: — Աբրահամեան՝ 2 հօգի: — Սնրգրեւորեան՝ 4 հօգի: — Զաքարեան՝ 2 հօգի: — Լատիզաւու Սէգուլա՝ 2 հօգի: — Ղուկաս վրչաքեան՝ 1. — Ստեփան վրչաքեան՝ 1. — Գարբիէլա Տայպուգադ՝ 1. — Անտոն Հարկէրին որբեւարին՝ 1. — Եւ-

¹ Գառի մը տարի յառաջ հունգարական լուսագրարին Բուտեստէշ քաղքին մէջ իբր 1000 ազգային կը հաշուէին: Աս միջոցին էր, որ ազգայինը հոս ժողովրդագրական թիւին մէջ միւլ գէնի կ'անցնէ:

² Գորտա քաղքին մէջ կայ, «Հանգէսին համեմատ 47 գերդաստան, կամ՝ առաւել կայ 141 ազգայնոց: — Յիս «Հանգէս Ամստըրն» 1897, Թի. 2, էջ 34:

գինեոս վրդարեան՝ 1. — Կոլոմանոս վրդարեան՝ 1. — Անտոն վրդարեանին որբեւարին՝ 1. — Աղեքս, Հոյասի որբեւարին՝ 1. — Գաւրաշնեան՝ 3. — Կարոլոս Դուշիբեան՝ 5. — Եւսթիոս վրդեան՝ 2. — Դեմէշարեան՝ 3. — Գրիգոր Լազարեան՝ 4. — Էգուարդ Կլերգ-յեանֆի՝ 6 Տոգի։ — Նիկողայոս վրդարեան՝ 6. — Ստեփան Բոբեան՝ 5. — Գաբրիէլ Ֆորգուշեան՝ 2. Լուգովիկոս Հորմազեան՝ 4. — ԵոմֆՏ. Զաքարեան՝ 5. — Դեմէշարեան՝ 3 Տոգի։ — Լատիզաւոս վրդարեան՝ 3. — Պետրոս Սաւայեան՝ 2. — Տնայի՝ 3 Տոգի։ — Չիգիեան՝ 1. — Գրիգոր Սաւայեան՝ 2. — Բերգեան՝ 3. — ԵոմֆՏ. Բոբեան՝ 1. — Տօպայեան՝ 1. — Երանտեան՝ 1. — Լուբաշեան՝ 2. — Պաշչիք՝ 1. — Եմիլիոս Կլերգ-յեանֆի՝ 1. — ԵոմֆՏ. Կլերգեանֆի՝ 1. — Ագրիանոս Պոկտանեան՝ 1. — Եւսթիոս Հաշի՝ 2. — Կաշաբեան՝ 3. — Դանիէլեան՝ 2. — Աղեքս. Գովանայի՝ 3. — ԵոմֆՏ. Գերեզգէշ՝ 3 Տոգի։

Պաշտօնական ազգահամարին մէջ Մարամորուշ-Սիկեդի եւ ոչ անունը կը յիշուի, եւ սակայն քանի մը տարի յառաջ՝ այս քաղքին մէջ յաջորդ ազգային գերդասանները գտանք։ Դոստորովիւնեան գերդասանան՝ 5 Տոգի։ — Էմմանուէլ Բաշ՝ 11 Տոգի։ — Նիկողայոս Եագուպովիչ՝ 5 Տոգի։ — Փրանկ. Զէֆերեան՝ 6 Տոգի։ — Բեգրովիւնեան՝ 2 Տոգի։ Միլէմիլիւնեան՝ 6 Տոգի։ — Պետրոս Եօգոպ՝ 4. — Միքայէլ Էմպերեան՝ 4. — Աբրահամեան՝ 5. — ԵոմֆՏ. Թեոդորովիչ՝ 4. — Մարտինոս Պուզազ՝ 6 Տոգի։ — Ատալբերգոս Մօրուշան՝ 1. — ԵոմֆՏ. Մարտիշի՝ 4. — Կարոլոս Նովագեան՝ Բժշկապետ, 9 Տոգի։ — Կարոլոս Նովագեան՝ փաստաբան, 4 Տոգի։ — Եակովբ Զէֆֆերովիչի որբեւարին՝ 1. — Աստուածատուր Կոլովգեան՝ 1. — Պորթոշ օրիորդները՝ 2. — Մարկոս Մօրուշան՝ 2. — Բեռնարդոս Սոպո՝ 2. — Աւրեղիոս Սոպո՝ 1. — Կոզմա՝ 1. — Սիմոն Պարան՝ 4. — Աղեքս. Պարան՝ 4. — Թեոդորոս Էմպեր՝ 2. — Սարգեան՝ 5. — ԵոմֆՏ. Էմպեր՝ 1. — ԵոմֆՏ. Ֆոլդեան՝ 4. — Անդրեան Ֆոկոյեան՝ 1. — Թեոդորոս Սանկոյ՝ 7. — Ստեփան Հոլլուշի՝ 2. — Էմերիկոս Գուշեքին որբեւարին՝ 2. — Չիգէշի որբեւարին՝ 2. — Գրիգոր Զաքարիաշ՝ 4. — Ռոզալիս Սոպո՝ 1. — Իլյոնա Սօրովիչի՝ 1. — Էմերիկոս Էմպեր՝ 2. — Վիկենտիոս Անտոնովիչ՝ 2. — Էմմանուէլ Գարաշեան՝ 3. — Փրանկ. Սեդլեշի՝ 3. — Ատալբերգոս Էմպեր՝ 4։

Հետաքրքրութիւնը գնեց օրին մէկը Աննա Սլադիւն, Հունգարիայի աղահանգի գեղը տարաւ։ Գիտցուած քան է, որ այս գեղը՝ Տրէշի տեղ է, ու մէջը փակաւաբար միայն ու միայն Տրեաներ կը բնակին։ Ուրիշ մարդ չի բնակիր։ Եւ որովհետեւ գիտէին թէ հայապգի եմ եւ հայ կը փնտռեմ ու կը գտնեմ ամէն տեղ, կէս մը հնգնութեամբ ու կէս մը կատակով ըստեցաւ ինծի թէ ստուգիւ այս տեղը ազգային մարդ պիտի չգտնես, որովհետեւ բոլորը Տրէշայ են։ Ասոր վրայ ապահով կընքեք ըլլալ։ — Մտանք գեղն, ուր որ ոչ փողոց, ոչ կարգաւորեալ տուն կար։ Ողորմելի, աղքատիկ խրճիթներ՝ իրարու մէջ ու իրարու թով կեցած էին՝ խառն ի խառն։ Մարդիկ, կովեր, ձիեր, այծեր, սագեր, հաւեր՝ մէկտեղ կը բնակէին, միեւնոյն տեղը։ — Ետաւ քաղքը, ու քանի մը հարիւր քալ առնելէն ետեւ ի մեծ զարմանս, մանրամասնաւ աղքատ խանութի մը հանդիպեցանք։ Դրան վերեւ՝ բաւական մեծ տախտակի մը վրայ կարգացինք յաջորդ անունը. Karinget G. (Քարընկեց Գ.)։ — Ներս մտանք։ Հրէի կերպարանքով, միջակ հասակով, ողորմելի հագուստով մարդ մը գտանք հնոյ։ Հարցուցի հունգարեիէն լեզուով թէ արդեօք ինքն ալ Տրէշայ է։ Պատասխանեց թէ, գեղըն մի միայն քրիստոնեան ինքն է։ Որչափ գիտէ. հայրը Սամուէլ վար քաղքէն հնոյ եկած է. ու կը կարծէ թէ հայապգի է։ Իրօք հայ էր։ Պապը, Կերլայի մէջ տիրացութիւն ալ ըրած էր, իր ժամանակին Սողոմոնեան կոչուած եկեղեցւոյն մէջ։ — Ո՞ր գիտէ թէ ինչ տեսակ շահագիտութիւն, կամ ինչ ողորմութիւն զինքն այս կողմերը նետած, բերած էր։

Առաջիկայ պատմութիւնը միայն անոր համար յառաջ բերած եմ, որ ապացուցընեմ վերն ըսածս, թէ Հայ տեղ մը ի շահագործողի ու Դրանսիականիայի մէջ, ուր որ գտնէ ազգային մարդ մը չգտնուի։

Ամփոփելով մեր ըսածը՝ կը համարինք թէ Հունգարիայի ու Դրանսիականիայի մէջ առ նուազն 10—12,000 ի չափ ազգային պիտի ըլլայ։ Ինչպէս ինք իրմէն կ'ենթադրուի մէջն առնելով չէ՞ թէ միայն զանոնք, որոնք որ չորս գլխաւոր գաղթականութեան մէջ են, ու որոնք յատուկ ժողովրդապետութիւն ունին, հայա նաեւ զանոնք՝ որոնք առգին անգին ցրուած են, լատին ժողովրդապետութեան իրաւասութեանը կը վերաբերին ու մասնաւոր հասարակութիւն մը չեն կազմեր. — սակայն մէկալ կողմանէ հաստատութեամբ գիտենք, որ ազգային են,

որովհետեւ՝ կամ յիշեալ չորս ժողովրդապետութեանց մէկուն մէջէն գացած հեռացած են, եւ կամ իրենց պապերն ու հայրերը՝ հիմակ բնական տեղերին եկած, գաղթած են: Բայց անուանին կը ցուցնէր որ ազգային են. ու ազգայնաց հետ խոսած ատեններն կը խոստովանին թէ հայազգի են:

Ինչ մէծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէր ազգին, ան գիտականն, որ իրեն գործը ընելով՝ վերոյիշեալ քաղաքներուն եւ ուրիշ տեղեր ճիւղ ու ցան եղած ու շփոռած եւ չգիտցուած բազմամիւ ազգայիններուն անունները՝ խնամքով ու խղճմամբով ժողովէր ու գրի անցընելով՝ հրատարակէր:

Ա. ԺՈՓԱՍ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՍ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

(Հարանուր-իտալ.)

Դ. ՅԱՐԱՐԱՔԵՐԱՆ ԿԱՆԱԿԷ:

Զորորդ Կանանքն է «Յարարք»-ը որ է Տարաւն, «յիշել Զորորդ Հայոցն կամ յիշի Դ. Հայոցն, ԽԱՍ. 29, 31 եւ ԽԱՍ. 607: Անու»՝ հայ մատենագրութեան հնագոյնն եւ միջին ժամանակներուն մէջ երկու անգամ միայն կը հանդիպի, այսինքն խոր. Աշխարհագրութեան մէջ Յարարքն ԽԱՍ. 29, 31 եւ Յարարքն ԽԱՍ. 607 եւ Եղիշէի քով վենետ. տպգր. 1859 էջ 22 Տարարքն, Մոսկ. տպգր. 1892 էջ 32 Յարարքն, որուն փոխարէն՝ Ղալ. Գարգ. իւր պատմութեան համառոտագրան տեղը էջ 125 (= էջ 139 տպգր. վենետ. 1891) Տարարքն (Տարրերունց եպիսկոպոս) կարգացած է, զոր ինքնին ԼՀ. 193 ծան. ուղիղ ընթերցուածը կը համարի: Տարրերունց չկայ որ հնագոյնն եւ միջին ժամանակներուն մէջ ալ Տարրերունի անունով գաւառ մը չի յիշուիր, թէ եւ աւելի ուշ անուններ վարդան աշխարհագիրն այս անունով գաւառ մը կը յիշէ էջ 426. «Աւերբանի եւ Տարրերունի Բերկերէ, (վանայ լճին հիւսիսային արեւելակողմը) եւ փռ. գարուն Գաւրի-ժեցի պատմագիրը էջ 425 կ'ընէ. հայրապետը «ի գաւառէն Տարրերունց մինչ քաղաքն Ոստան խաչքամով կը եկեալ»: Որովհետեւ հայրապետին չուն էլ լիւծնէն սկսելով Բազունի — Բայ. ազդիւր — Արգիւն ուխտին» (հոս կը յիշուի առաջին անգամ խաչքամով) — Տարր գաւառին եւ վան քաղաքին վայելն Ոստան քաղաքը (վանայ լճին հարաւային արեւելակողմը) հասաւ, ասիկէ կը անցնուի որ Տարրերունի գաւառը Բերկերի (աշխարհայոյցներու վայր այժմ՝ Bergri կամ

Berkri) կողմերն էր, ուստի ճիշտ այն տեղն, ուր Աւերբանի գաւառը կը գնէր: Արգ. Եղիշէի քով Տարրերունի կորուստն է թէ Տարրերունի Եղիշէ՝ Միհրանի հի առ Հայոց գրած նամակին պատասխանող եպիսկոպոսները կը թուեն եւ յաւանքէ յաւանքէ յաւանք կը բերեն «Յովսէփ եպիսկոպոս՝ Այրարատը», — որ է Հայոց կաթողիկոսը — Բազունի, Բաւանն եւ վանանք (յետեագոյն Տարրերունի նահանգ), Տարաւն, Մանգիկը, Բզնու-նիք, Մարգաղի, Ապահունիք (յետեագոյն Տարրերունի նահանգ), Մարգաստան, Ուշունիք, Ան-ձեւացիք (յետեագոյն վապորապին նահանգ) գաւառներուն եւ Տարք, Սիւնիք, Մոկք նահանգներուն եւ Սմատունեաց իշխանութեան (Սմատ-գածոսն Գարգ. 106 Այրարատայ մէջ) եւ Ար-ժունեաց եպիսկոպոսները: Երբ հոս ընդ մէջ Բա-սիւնց եւ Մարգաստանի եպիսկոպոսաց կը յիշուի «Բաւա եպ. Տարրերունի» կամ Տարրերուն-ւոյ, այս եպիսկոպոսը չէր ինքը Տարրերունի նա-հանգին եպիսկոպոսն ըլլալ, վասն զի երբեք Տար-րերունի մէն մի գաւառին ու քաղաքին (չ. օ. Տար-րունց, Մանգիկը եւն) եպիսկոպոսներէն զատ ամբողջ նահանգին համար ալ եպիսկոպոս մը գոյ-ութիւն ունեցած չէ, ինչպէս առ հասարակ կեն-դրման խոյսատանի մէջ մէն մի գաւառ. որ իշխանն ու եպիսկոպոսը միայն ունէր, որոնց վայր մեծ էր միայն Հայոց թագաւորը (կամ մարգ-պանը) եւ Այրարատի եպիսկոպոսն՝ այս է՝ Հայոց կաթողիկոսը: Աւաթ Բաւա՝ Տարրերունի կամ Տարրերունի գաւառի մը եպիսկոպոսն էր, Բայց ի՞նչ է ի՞նչ արգ. ուղիղ թէ Տարրերունի Եղիշէի քով գաւառի մ'անունն է, որ վերջէն բնագրական մտք իբր նահանգանուն գործածուած ըլլալ, ասոր դէմ կ'ընդ առարկել թէ Տարրերունի անունով գաւառի մը գոյութիւն ունեցած ըլլալը չի կրնար ցուցուիլ, այնպէս որ ուրիշ բան չի մնար, բայց ի՞նչ վաղարայ հետ Տարրերունի (սեւ. Տարրե-րունց) փոխ. Տարրերունւոյ, ինչպէս որ ասանկ կը տեսնենք շատ անգամ ՝ վերջնաւորեալ գոյա-կաններուն սեւակները կարգալ եւ Տարրերունիով հասկընալ վարդանայ եւ Աւաքիք յիշած գաւա-ռը, թէ եւ միջին կը մնայ այս գաւառին՝ Ղալա-րէն մինչեւ Աւաքիք եղած մատենագրութեան մէջ ստեղծ յիշուած Աւերբանիին (Դ. Հտծ. Թ. 79) հետ քի միասին շարժուիլը:

Աւաթ խորհրդացոյ աշխարհագրութենէն յառաջ՝ Տարրերունի կամ Տարրերունի անունով նահանգը չկար: Եթէ այս երկրին անունն առաւ ու-

Ի Բերկերունց գաւառ խոր. քով էջ 300 տարբեր է վանայ լճին երկրը գաւառը Բերկերէն, բայց այլուստ անծանօթ է:

՝ ՏԵՂ. Դ. Հտծ., Թ. 79:

՝ Ղալաք գիւղը եղեւ կ'անուանէ, վան զի եպիսկոպոսական մեծագործութիւն գեալունը. թէ եւ կաթողիկոս էր: Ղալ. 124, 204, 207, 222, 232: Տես տարր Նիւսիմար S. Weber. Die kath. Kirche in Armenien 477, 478, 485:

՝ Նիւսիմար թէ վերջէն ալ ինքնին յաւանք այս անունը գործածուած չէ: Եւ ոչ իսկ վարդանայ աշխարհագրութեան ծանօթ է անունը: Բայց ԽԱՍ. վայր ապա. հոգեւորաց է ինչպիս անոնց կը մնայ թէ Տարրերունի կարգաւ է թէ Տարրերունի (այսպէս ինքնին):

՝ Արգիւն փոքր Բերկերի կողմը ինք. ԼՀ. 194 Ծան., Աւաքիք 423, Ալեքան, Մեծ Հայք 8 89: